
GELLÉRFI GERGŐ

Pásztori múzsa a nagyvárosban

The title of my paper refers to a remark of Charles Witke, who specifies Juvenal's Satire 3 in his monograph of Latin Satire as the eclogue of the urban poor. The interlocutor (who is also the main speaker in this case) of the satire says farewell to a friend before leaving his home for good, just like Meliboeus in Vergil's First Eclogue. Both dialogues take place in natural environment, so to say, in a locus amoenus, however the setting of the satire is somewhat different from the traditional bucolic scenes. In my paper, I present the aforementioned bucolic features of the beginning and closure of Satire 3, after a brief summary of the other Juvenalian Satires showing the influence of bucolic poetry.¹

„A városi szegények eklogája” – így nevezi Charles Witke monográfiájában Iuvenalis 3. satíráját, felismerve a költemény változatos intertextuális kavalkádjában a bukolika kiemelt szerepét.² Bár a szövegközi kapcsolódásokat tekintve vitathatatlanul az eposz szerepe a legjelentősebb a satírákban, Iuvenalis időről időre a pásztori múzsát is meghívja Rómájába, különböző módokon adva teret az eklogaköltészet jellegzetes elemeinek, illetve irodalmi hagyományának. „A városi szegények eklogája” bukolikus keretének ismertetése előtt három másik satíra szöveghelyeivel foglalkozom, melyek kapcsolatba hozhatóak a Iuvenalist megelőző eklogaköltészettel.

¹ A publikáció az MTA-SZTE Antikvitás és reneszánsz: források és recepció Kutatócsoport (TK2016-126) és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Charles WITKE, *Latin Satire: The Structure of Persuasion*, Leiden, Brill, 1970, 128.

Az első ezek közül Iuvenalis programverse, az 1. szatíra, melynek bevezetőjét követően a narrátor egészen a zárlatig érveket sorol fel *interlocutor*ának a műfajválasztás megindoklására. A társadalmi kórképet felvázoló költői beszéd első szakaszának központi motívuma az össze nem illőség: egy eunuch és egy nő férfiként viselkedik, egy egykor alantas munkát végző ember és egy egyiptomi pedig dúsgazdag lesz:

*cum tener uxorem ducat spado, Mevia Tuscum
figat aprum et nuda teneat venabula mamma,
patricios omnis opibus cum provocet unus
quo tondente gravis iuveni mihi barba sonabat,
cum pars Niliacae plebis, cum verna Canopi
Crispinus Tyrias umero revocante lacernas
ventilet aestiuum digitis sudantibus aurum
nec sufferre queat maioris pondera gemmae,
difficile est saturam non scribere.*³
(Juv. 1, 22–30)

Köztük sorrendben a harmadik a felkapaszkodott borbély, akinek vagyona a patríciusokénál is nagyobb, noha, mint Iuvenalis a 25. sorban írja „nyírásától ifjúként erős szakálla sercegett”. A hely értelmezését szövegkritikai problémák is nehezítik: a szóban forgó és az azt megelőző sort Ulrich Knoche törli,⁴ amit William Helmbold is elfogad, s utóbbi öt érvet hoz fel a törlés mellett.⁵ Ezek közül egy, a kézirati hagyomány bizonytalan mivolta vitathatatlan, a másik négy viszont nem meggyőző. Nem perdöntő érv ugyanis, hogy az *omnes* szó használata tipikusnak mondható az interpolátorok esetében, illetve hogy a scholiasták kommentár nélkül hagyják az *unus* szót, s nem próbálják felfedni az egykori borbély

³ „Amíg minden patríciust versenyre hívhat vagyonával egy olyan, kinek nyírásától ifjúként erős szakállam sercegett, s amíg a nilusi aljanép tagja, Crispinus, a canopusi rabszolga vállán meghúzva tyrosi köpenyét szellőzteti izzadó ujján nyári gyűrűjét, és ha nagyobb lenne a kő, már el se bírná, addig nehéz szatírárt nem írni.”

⁴ D. Iunius IUVENALIS *Saturae mit kritischem Apparat*, ed. Ulrich KNOCHE, München, Hüber, 1950, 2; vö. Ulrich KNOCHE, *Zur Frage der Properzinterpolation*, Rheinisches Museum für Philologie, 85(1936), 26, 3. j.

⁵ William Clark HELMBOLD, *The Structure of Juvenal I*, University of California publications in Classical philology, 14(1951), 50.

személyazonosságát. Knoche szerint az is e két sor eredetisége ellen szól, hogy így megkettőződik a következő három tartalma. Ezzel nem érthetünk egyet: az egykori borbély és az egyiptomi úgazdag között éppúgy különbséget kell tennünk, ahogy az eunuch és a nő között is, annak ellenére, hogy mindketten férfiként viselkednek – azaz Iuvenalis mindkét jelenségre két-két, egy irányba mutató, de egymástól valamelyest mégis eltérő példát hoz.⁶ A kérdéses hely törlése melletti további érvként említik, hogy a 25. sor a 10. szatírában ismét megjelenik:

*promptius expediam quot amaverit Oppia moechos,
quot Themison aegros autumnno occiderit uno,
quot Basilus socios, quot circumscripserit Hirrus
pupillos, quot longa viros exorbeat uno
Maura die, quot discipulos inclinet Hamillus;
percurram citius quot villas possideat nunc
quo tondente gravis iuveni mihi barba sonabat.*⁷
(Juv. 10, 220–226)

Edward Courtney szerint egyik helyről sem kell feltétlenül törölni a sort (és az azt megelőzőt, melyet vele együtt törölnek egyes kiadók mindkét szatíra esetében), de ha mégis, a programversbe akkor is jóval inkább illik, mint a 10. szatírába.⁸ Courtney e nézetével egyetérttek: a 10. szatírában a 220–224. sor retorikai kérdései a 224. sor végén lezártnak hatnak, s az újabb függő kérdés olyan hatást kelt, mintha azt utólag toldották volna hozzájuk. John Griffith szerint a 225–226. sort a tartalmilag merész kérdéssorozat, azaz a megelőző öt sor felváltására illesztették be, majd azzal együtt került be a kézirati hagyományba.⁹

⁶ Vö. Courtney a szatíra e szakaszában kirajzolódó szerkezeti mintázatról: Edward COURTNEY, *A Commentary on the Satires of Juvenal*, London, Athlone, 1980, 78–79.

⁷ „Előbb fel tudnám sorolni, hány paráznát szeretett Oppia, hány beteggel végzett Themison egyetlen ősz alatt, hány társát csapta be Basilus, s hány gyámfiát Hirrus, hány férfit szív ki egy nap alatt a kitaró Maura, hány tanítványát dönti meg Hamillus; hamarabb végigérnék a villák során, melyeket most az birtokol, kinek nyírásától ifjúként erős szakállam sercegett.”

⁸ COURTNEY, *i. m.*, 90; 476.

⁹ John. G. GRIFFITH, *A taxonomic study of the manuscript tradition of Juvenal*, Museum Helveticum, 25(1968), 105. – A törléssel szintén nem ért egyet többek közt: Susanna M.

Ha viszont e sorok eredetiségét elfogadjuk a 10. szatírában is, azt az 1. szatírára való szándékos visszautalásként, azaz önidézetként értelmezhetjük, ahol újfent találkozunk a programvers első szakaszában megjelenő felkapaszkodott borbélyal. Iuvenalistól különben sem szokatlan egy-egy korábbi szereplőjének felidézése. A közvetlenül a borbély után említett Crispinus például a 4. szatírában kap központi szerepet, az 5. szatíra Trebius *cliens*szel igazságtalanul bánó Virrója a 9. szatírában *pathicus*ként jelenik meg, a 10. szatíra idézett helyén szereplő *fellatrix* Maurát pedig korábban a 6. szatírában is említi a költő, ráadásul az utóbbi két hely között az igehasználat is kapcsolatot teremt: *sorbeat aera* és *viros exorbeat*.¹⁰ Ha a 10. szatíra kérdéses helyét autentikusnak fogadjuk el, itt is ugyanez történik, csak hogy mivel a költő ezt az alakot először nem nevezte nevén, ahhoz a merész megoldáshoz folyamodik, hogy egyszerűen megismétli korábbi sorát.

Az 1. szatíra sorának eredetisége mellett szól az is, hogy e szavak szembeötlő Vergilius-allúziót rejtenek, mely ráadásul jól illeszkedik a szöveggörnyezetbe. Iuvenalis az 1. ecloga Tityrusának szavait idézi fel: *candidior postquam tondenti barba cadebat...*¹¹ A két *locust* a társadalmi változások motívuma köti egymáshoz: a hajdan borbélyként dolgozó férfi dúsgazdaggá lett, Tityrus pedig idős korára elnyerte a szabadságot. Csakhogy míg az ecloga esetében a változás egyértelműen pozitív előjelű,

BRAUND, *Juvenal Satires Book I*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 82; Catherine KEANE, *Figuring Genre in Roman Satire*, Oxford, Oxford University Press, 2006, 128–129.

¹⁰ Juv. 1, 27–28: *cum pars Niliacae plebis, cum verna Canopi / Crispinus Tyrias umero revocante lacernas...* (l. fentebb); Juv. 4, 1–2: *ecce iterum Crispinus, et est mihi saepe vocandus / ad partes...* – „Íme, ismét Crispinus, gyakran kell őt a színpadra hívnom...” (és még több alkalommal a műben); Juv. 5, 37–39: *ipse capaces / Heliadum crustas et inaequales berullo / Virro tenet phialas* – „Virro maga borostyánnal kirakott, s berillkövektől egyenetlen öblös kupát tart kezében” (és még több alkalommal a műben); Juv. 9, 35–36: *quamvis te nudum spumanti Virro labello / viderit...* – „még ha Virro habzó szájjal nézi is meztelen tested...” A két Virro azonosításához vö. Marianne HOPMAN, *Satire in Green: Marked Clothing and the Technique of Indignatio at Juvenal* 5.141–45, *The American Journal of Philology*, 124(2003), 570–572 – Juv. 6, 306–308: *i nunc et dubita qua sorbeat aera sanna / Maura, Pudicitiae veterem cum praeterit aram, / Tullia quid dicat, notae collactea Maurae* – „Most menj és ámulj, micsoda grimasszal nyeli a levegőt Maura, miközben elmegy Pudicitia oltára mellett, s mit mond Tullia, a hírhedt Maura tejtestvére.”; Juv. 10, 223–224: *quot longa viros exorbeat uno / Maura die...* – „hány férfit szív ki egy nap alatt a kitartó Maura...”

¹¹ Verg. *E.* 1, 28: „miután szakállam már fehérebben hullik, ha nyírom...”

addig az újjgazdagok felkapaszkodását a iuvenalisi szatírák a lehető leghatározottabban elítélik. A *libertas* központi eszméje helyébe a vergiliusi *locus* itteni felidézésekor számos negatív minőség lépett, nyoma sincs a bukolikus költészetben eszménynek számító idilli, tiszteletreméltó egyszerűségnek. Az allúzió kontrasztot teremt a vergiliusi eclogák világa s a szatírák Rómája között, melynek megfestését Iuvenalis költői programjaként megfogalmazza.

Ugyanezt láthatjuk egészen más téma kapcsán, de szintén egy bukolikus allúziót alkalmazva a 9. szatírában, melynek *interlocutora*, Naevolus attól fél, hogy bajba kerülhet, ha *pathicus* patrónusa fülébe jut, hogy kiteregette titkait:

O Corydon, Corydon, secretum divitis ullum

*esse putas?*¹²

(Juv. 9, 102–103)

– így vág Naevolus szavába a narrátor, még hozzá félreérthetetlen bukolikus allúzióval, hiszen a Corydon név már Theokritosnál is megjelenik,¹³ Vergilius 2. és 7. eclogájának egy-egy főszereplője is e nevet viseli, mely Calpurnius Siculus 1., 4. és 7. eclogájában is feltűnik. A kontextus alapján a Corydon név többszöri előfordulása ellenére is egyértelmű, hogy Iuvenalis melyik szöveghelyet idézi fel, s nem pusztán a fiúszerelem témája miatt. Vergilius 2. eclogájában az Alexis után epekedő pásztor így kiált fel: *a, Corydon, Corydon, quae te dementia cepit!*¹⁴ Egészen sajátos allúzióval van itt dolgunk: Iuvenalis egyedül a megszólítást tartja meg Vergilius szavaiból, annak ellenére, hogy az ecloga teljes sora is tökéletesen illene erre a helyre: a szatíra narrátora egy az eredeti mondatnál jóval konkrétabban megfogalmazott kérdéssel cáfolja az *interlocutor* feltételezését, de a háttérből áttűnik a vergiliusi *locus* is: őrület

¹² „Ó, Corydon, Corydon, azt hiszed, hogy a gazdagnak lehet akár egyetlen titka is?”

¹³ A 4. idillben, pl. 4, 1: Εἰπέ μοι, ὦ Κορύδων, τίνας αἱ βόες; ἢ ῥα Φιλώνδα;

¹⁴ Verg. E. 2, 69: „Ah, Corydon, Corydon, miféle őrület kerített hatalmába téged?!” Szintén érdemes idéznünk, ahogy arra tanulmányom lektora felhívta a figyelmet, Theokritos 11. idilljét, melyben a Galathea iránt szerelemre lobbano Kyklóps szólítja meg önmagát: ὦ Κύκλωψ Κύκλωψ, πᾶ τὰς φρένας ἐκπεπότασαι; (Theoc. 11, 72: Ó, kyklóps, kyklóps, hova dobtad el elmédet?)

szállta meg azt, ki úgy gondolja, hogy egy gazdag ember bármit is titokban tud tartani.

Az allúziót ezúttal is a kontrasztimitáció technikája teszi hatásossá. A két Corydon, a munkája miatt aggódó pásztor és a titkok kitudódásától tartó *pathicus*, valamint ezzel együtt a két szituáció is teljesen eltér egymástól, ahogy a két kommunikációs helyzet is, hiszen az ecloga sora önmegszólítás, szemben az *interlocutor*hoz intézett retorikai kérdéssel. A legnagyobb különbséget azonban a két eltérő homoerótikus kapcsolat jelenti: a Vergilius-párhuzam végső soron az eclogák világának idealizált férfiszerelmét állítja kontrasztba a Naevolus és Virro közti erkölcstelen viszonytal.

A szatírák negyedik könyvének záróversében, a 12. költeményben két rövid, a bukolikus költészethez kapcsolódó szakasz található, melyek a teljes szerkezet tartópillérei. A vers nyitányának témája meglehetősen elüt a iuvenalisi életműben megszokottaktól: a narrátor egy veszélyes tengeri kalandot túlélő barátja hazatérését szerény, de tiszteletre méltó áldozattal kívánja megünnepelni:

*natali, Corvine, die mihi dulcior haec lux,
qua festus promissa deis animalia caespes
expectat. niveam reginae ducimus agnam,
par vellus dabitur pugnanti Gorgone Maura;
sed procul extensum petulans quatit hostia funem
Tarpeio servata Iovi frontemque coruscat,
quippe ferox vitulus templis maturus et arae
spargendusque mero, quem iam pudet ubera matris
ducere, qui vexat nascenti robora cornu.
si res ampla domi similisque adfectibus esset,
pinguior Hispulla traheretur taurus et ipsa
mole piger, nec finitima nutritus in herba...*¹⁵
(Juv. 12, 1–12)

¹⁵ „Corvinus, születésnapomnál is kedvesebb számomra a mai nap, mikor ünnepi gyepoltár várja az isteneknek ígért áldozatot. Fehér bárányt vezetünk a királynőnek, s ugyanolyan juhot fog kapni az is, ki a mór Gorgóval küzd. Ám szilajon rázza kötelét messzire nyúlva a tarpeii Iuppiternek őrzött áldozat, s mozgatja homlokát. Igencsak vad borjú, megérett már a templomra s az oltárra, hogy ott öntözze a színbor őt, ki már szégyelli anyja tőgyét szopni, s a tölgyfáknak is nekiront szarvával. Ha otthonomban vagyonom bőséges, s érzéseimhez illő

Bár e szakasz sem mentes minden szatirikus felhangtól, a gyepoltár, a hófehér bárány, a szilaj áldozati bika, az érett borjú, a bor és a szomszédos legelő megjelenése egyértelműen a pásztorköltészet világát idézi fel, ami jól illeszkedik a költemény központi témájához, az őszinte barátság értékéhez. A vers későbbi szakaszában aztán egy epikus színezetű s fokozatosan *Aeneis*-paródiává kibomló megmenekülés-történetet olvashatunk, mielőtt a 83–92. sorban a költő egy rövid szakasz erejéig visszatér a vidéki áldozathoz, hogy ezt követően egy egészen másfajta, az örökségvadászok által bemutatott áldozat leírásával zárja a verset.

A 12. szatíra meglehetősen vitatott struktúrájának szerkesztési elvét éppen ez a váltakozás jelenti: Iuvenalis mindazt, ami akár térben, akár társadalmi, illetve anyagi szempontból távol esik attól a helytől és helyzettől, melybe narrátorát helyezi, epikus színezettel, párhuzamokkal, allúziókkal ábrázolja, a hálaadó áldozatot viszont bukolikus manírral. Mint Ramage is kiemeli, e két rövid szakaszban mindössze egyetlen szatirikus elem jelenik meg: amikor a 11–12. sorban Iuvenalis a bikát Hispullához,¹⁶ a kövér asszonyhoz hasonlítja, sőt, a két szakasz összesen 26 sorában szintén ez az egyetlen olyan hely, mely kapcsolatba hozható az epikus stílussal.¹⁷ Nem véletlen, hogy ez épp az elérhetetlen áldozat, azaz a versben felvett pozíciótól távol eső elem leírásában történik meg: a két rövidebb szakasz bukolikus színezete a kereskedők és örökségvadászok világától való távolság kifejezésére szolgál.

A bukolikus költészet szerepe Iuvenalis 3. szatírájában a legfontosabb, melyben a narrátor és a Rómától örökre búcsúzó Umbricius, az *interlocutor* Egeria völgyében beszélgetnek – legalábbis a nyitányból még úgy tűnik, mintha egy dialógus kezdődne, de Umbricius végül 300 soron keresztül nem hagyja szóhoz jutni a narrátort. A völgy, ahol e monológ elhangzik, egy sajátos *locus amoenus*ként értékelhető: a barlanggal, a fákkal, a forrással és az oltárral a bukolikus költészet tradicionális helyszínét idézi, ahol Theokritos és

lenne, Hispullánál is kövérebb, saját súlyától lomha bikát vezetnék elő, melyet nem a szomszédos legelő táplált...”

¹⁶ Ramage nem köti össze a helyet a bukolika világával, ő a két szakasz vallásos töltetét hangsúlyozza: Edwin S. RAMAGE, *Juvenal, Satire 12: On Friendship True and False*, Illinois Classical Studies, 3(1978), 231.

¹⁷ Vö. COURTNEY, *i. m.*, 220; 519.

Vergilius pásztorai pihentek és énekeltek.¹⁸ Itt, a város forgatagán kívül vesz búcsút egymástól Umbricius és Iuvenalis, csakhogy ez a hely nem a pásztorköltészet idealizált *locus amoenus*a, hiszen ugyanazok a tényezők jellemzik, mint magát a beszédben ábrázolt várost: idegenek, kapzsiság, fényűzés és a hagyományok tönkretétele:

*(nunc sacri fontis nemus et delubra locantur
Iudaeis, quorum cophinus fenumque supellex;
omnis enim populo mercedem pendere iussa est
arbor et eiectis mendicat silua Camenis),¹⁹
in vallem Egeriae descendimus et speluncas
dissimiles veris. quanto praesentius esset
numen aquis, viridi si margine cluderet undas
herba nec ingenuum violarent marmora tofum.²⁰
(Juv. 3, 13–20)*

Mind közül ez utóbbi a legfontosabb: Rómában a háborítatlan természethez legközelebb álló helyet, a *locus amoenus*t is megrontotta a város. Egeria völgyének új lakói kiűzték onnan a Camenákat, a barlang természetellenessége, a forrás körüli márvány megtörte a hely szentségét. Róma tehát a hagyományos római értékek elvesztésével egy időben a természetet is megfertőzte. Vidéken viszont, ahol magától értetődik a természet érintetlensége, még létezik a hagyományos rómaiság, hiszen a versben az élhetetlen város ábrázolását több ízben is a vidék leírása szakítja meg (168–179, 190–192, 223–232), s a vidék válik a hagyományos római attribútumok hordozójává: e szakaszokban ugyanis olyan szokásokról,

¹⁸ Braund mutatja be a helyszín leírását a pásztorköltészet *locus amoenus*ának paródiájaként: BRAUND, *i. m.*, 235–236.

¹⁹ A 15–16. sor értelmezéséhez l. Edgard H. STURTEVANT, *Notes on Juvenal*, The American Journal of Philology, 32(1911) 322–323.

²⁰ „(Most zsidók bérlik a szent forrás ligetét s templomait, kik kosárral és szénával járnak. Ugyanis minden fa köteles földbért fizetni a népnek, és a Camenák száműzése után koldul az erdő.) Leereszkedünk Egeria völgyébe, s a valóságtól elütő barlangokhoz. Mennyivel erősebb lenne a vízben az isteni jelenlét, ha a növényzet zöld peremével övezné, és nem tenne erőszakot a márvány az itt termelt tufán.” A szakasz prológuson belüli elhelyezéséhez kapcsolódó szövegkritikai probléma az értelmezést ebből a szempontból nem befolyásolja, utóbbi kérdéshez l. többek közt Guus van der KRAAN, *Juvenal I, 3, 10–20: The Location of Egeria's Abode*, Mnemosyne, 54(2001), 472–475.

tárgyakról, ruhákról, értékekről olvashatunk, melyek magából Rómából már kivesztek.²¹

Éppen ezért Umbricius, aki magát a tradicionális római értékek hordozójaként tünteti fel, valahányszor Róma nevét említi, azonnal kifejezi idegenkedését a várostól, mely beszédében kizárólag negatív kontextusban jelenik meg. Ezzel szemben a vidék a satíra zárlatában is kellemes asszociációkat kelt, úgymint szentség, egyszerűség, barátság, ellentétben Rómával, melyből nem maradt más, csak a pusztta név.²² Sőt, a vidék még a satíra elején, egészen pontosan annak 6. sorában elhangzó negatív jelzőktől is megszabadul: *miserum* („nyomorult”) és *solum* („magányos”), a versben előrehaladva ugyanis a *miserum* minőség egyre inkább Rómához kapcsolódik hozzá, míg a *solum* végső soron pozitív tartalommal telik meg.²³ A sokaság, a tömeg ugyanis Umbricius Róma-ábrázolásának fontos aspektusa,²⁴ így a magány értékké válik, amit az „üres Cumae-ban” (*vacuis... Cumis*) kíván újra megtalálni, ahogy úti célját a költemény 2. sora megjelöli.

Umbricius távozásának motívuma alapján a 3. satíra keretét többen Vergilius 1. eclogájával kötötték össze:²⁵ a vers központi alakjai az est közeledtével egy *locus amoenus*-ban (mely a satírában természetesen nem nevezhető „klasszikusnak”) búcsúznak egymástól, mert egyiküknek el kell hagynia otthonát, amit meg is indokol, míg a másik marad. A távozó Umbricius beszédének elején a *cedamus patria* – „hagyjuk el hazánkat” (Juv. 3, 29) – Vergilius Meliboeusának kései visszhangja lehet az 1. ecloga nyitányából: *nos patriae fines et dulcia linquimus arva, / nos patriam fugimus* – „elhagyjuk hazánk határait és az édes földeket, menekülünk a hazánkból” (Verg. E. 1, 3–4).²⁶

²¹ William S. ANDERSON, *Studies in Book I of Juvenal* = W. S. A., *Essays on Roman Satire*, Princeton, Princeton University Press, 1982, 226–227.

²² Uo., 221–222.

²³ Uo., 224–226.

²⁴ Vö. Sigmund Casey FREDERICKS, *The Function of the Prologue (1–20) in the Organization of Juvenal's Third Satire*, Phoenix, 27(1973), 66.

²⁵ Így Elio PASOLI, *La Chiusa della Satira III di Giovenale*, Grazer Beiträge 3(1975), 312–314; BRAUND, *i. m.*, 235–236; Frederick JONES, *Juvenal and the Satiric Genre*, London, Duckworth, 2007, 124.

²⁶ “Umbricius has something of Meliboeus about him.” – COURTNEY, *i. m.*, 154. Vö. WITKE, *i. m.*, 133.

A két jelenet alapvető eltérését is hangsúlyoznunk kell ugyanakkor két tekintetben is. Az egyik, hogy míg Vergilius alakjai beszélgetnek egymással, Umbricius hosszú monológban részletezi a távozás okait, s nem hagyja szóhoz jutni a narrátort.²⁷ A másik fontos különbség a két búcsú dramaturgiájában a zárlat. Vergiliusnál az otthonában maradó Tityrus meghívja Meliboeust, hogy töltsse nála az éjszakát, Iuvenalisnál viszont a meghívás elmarad. A narrátor természetesen ez esetben fel sem ajánlhatná Umbriciusnak az éjszakai szállást, hiszen indulnia kell, de szülőotthonába, Aquinumba sem invitálja őt, ehelyett úgyszólván Umbricius hivatja meg magát oda monológja zárószavaiban:²⁸

*quotiens te
Roma tuo refici properantem reddet Aquino,
me quoque ad Helvinam Cererem vestramque Dianam
converte a Cumis. saturarum ego, ni pudet illas,
auditor gelidos veniam caligatus in agros.*²⁹
(Juv. 3, 321–322)

A búcsúzás néhány sorral korábban kezdődik meg, amikor Umbricius Rómából való távozásának indoklását hirtelen megszakítja, s a kései órára hivatkozva köszön el a narrátortól. E sorok irodalmi előképeinek vizsgálatakor a kutatás főként Vergilius eclogáira összpontosított: Witke az 1., a 6. és a 10. eclogát citálja, Courtney pedig ezek mellett a 2. eclogát is.³⁰ Az 1. ecloga zárlata alapvetően eltér a 3. szatírától abban, hogy a két fél itt nem vesz búcsút egymástól, közös azonban mindkettőben a kései óra motívuma, akárcsak a további hivatkozott Vergilius-helyeken:

²⁷ Sarkissian ezt és a következő eltérést is kiemeli: John SARKISSIAN, *Appreciating Umbricius: The Prologue (1–20) of Juvenal's Third Satire*, *Classica et Mediaevalia*, 42(1991), 256–257.

²⁸ Braund elmulasztja hangsúlyozni ezt az eltérést, Jones viszont kiemeli a meghívás hiányát, amit Sarkissian a narrátor Umbriciusszal szembeni távolságtartásaként értékel: BRAUND, *i. m.*, 235–236; JONES, *i. m.*, 124; SARKISSIAN, *i. m.*, 257.

²⁹ „Valahányszor Róma Aquinumodnak visszaad téged, ki pihenni sietsz, engem is irányíts Helvina Cereshez és a ti Dianátokhoz Cumae-ből, szatíráidat pedig, ha nem szégyenlik, csizmában megyek meghallgatni a hideg vidékre.”

³⁰ WITKE, *i. m.*, 133; COURTNEY, *i. m.*, 154.

*his alias poteram et pluris subnectere causas,
sed iumenta vocant et sol inclinat. eundum est;
nam mihi commota iamdudum mulio virga
adnuat.*³¹

(Juv. 3, 315–318)

*...maioresque cadunt altis de montibus umbrae.*³²

(Verg. E. 1, 83)

*aspice, aratra iugo referunt suspensa iuveni,
et sol crescentis decedens duplicat umbras...*³³

(Verg. E. 2, 66–67)

*cogere donec ovis stabulis numerumque referre
iussit et invito processit Vesper Olympo.*³⁴

(Verg. E. 6, 85–86)

A másik három ecloga zárata a naplemente mellett állatokat is említ az este közeledése kapcsán. Erre épül Iuvenalis paródiája: Umbriciust az igásállatok hívják (*iumenta vocant*), azaz a pásztori környezetre, a *locus amoenus*ra jellemző állatok helyett a vagyont szállító igavonók intik az indulásra a távozó barátot.

A Róma bűneit feltáró beszédet félbeszakító szavak legközelebbi párhuzamát azonban nem Vergiliusnál, hanem Calpurnius Siculusnál találjuk. Az 5. ecloga zárlatában Micon Umbriciushoz hasonlóan megjegyzi, hogy lenne még mondanivalója, de lemegy a nap, ezért kénytelen félbeszakítani beszédét.³⁵

³¹ „Ezekhez sok más okot is hozzá tudnék fűzni, ámde hívnak az igáslovak és megy lefelé a nap. Menni kell, ugyanis az ökörhajcsár már int nekem meglengetett ostorával.”

³² „...és nagyobb árnyak hullanak le a magas hegyekről.”

³³ „Nézd, a járomra akasztott ekét hazahozzák a tinók, és a lemenő nap megkettőzi a növekvő árnyakat...”

³⁴ „Míg a juhokat az aklokba terelni, s megszámolni nem parancsolta, s előre nem haladt az Este, hiába ellenkezett az Olympus.”

³⁵ Jones regisztrálja az allúziót a 7. szatíra Calpurnius Siculus-párhuzamaival együtt, Braund a vergiliusi 1., 6. és 10. ecloga mellett említi Calpurnius Siculust, míg Courtney a Vergilius-eclogák után „cf.” hivatkozással utal rá: JONES, *i. m.*, 124–125; BRAUND, *i. m.*, 228; COURTNEY, *i. m.*, 154.

*plura quidem meminisse velim, nam plura supersunt:
sed iam sera dies cadit et iam sole fugato
frigidus aestivas impellit Noctifer horas.*³⁶
(Calp. Sic. 5, 119–121)

A 3. szatíra bukolikus kerete két síkon is értelmezhető: egyfelől az irodalmi hagyományt felhasználva ugyanazt hangsúlyozza, amit Daedalus említése a szatíra 25. sorában:³⁷ Umbriciusnak, akinek beszéde későbbi szakasza Trója utolsó éjszakáját és Aeneas alakját invokálja, ugyanúgy el kell menekülnie hazájából, akárcsak Meliboeusnak, Daedalusnak és Aeneasnak.

Másfelől azzal, hogy a zárlatban Umbricius beszéde visszatér a szatíra dramaturgiai helyszínére, Egeria völgyébe, s egy hagyományos bukolikus költészethez tartozó elemet, az állatok esti úgymond „jeladását” sajátosan a városi létformához igazít, ismét nyomatékosítja, hogy Rómában még a legtermészetközeli helyet, a *locus amoenus* is megfertőzte a város. Így Meliboeusszal ellentétben Umbricius nem a vidéket, nem a *locus amoenus* kényszerül elhagyni, hanem épp vidékre megy, ahol a természet, s ezzel együtt a tradicionális rómaiság még érintetlen.

Ugyanez a visszajára fordult helyzet, a „városi szegények eclogájában” megjelenő kép fonásága egy újabb szinten is megnyilvánul: bár a Cumae-be távozó Umbricius a szó szoros értelmében szintúgy idegenbe indul hazájából, miként Meliboeus,³⁸ valójában épp a hazáját elárasztó idegenek, mindenekelőtt a görögök elől menekül, hogy Rómát Rómán kívül találja meg – az már más kérdés, hogy ez sikerülhet-e neki Cumae-ben, az első itáliai görög városban, Baiae kapujában...

³⁶ „Sok mindenről meg szeretnék még emlékezni, hiszen sok van hátra, de már leszáll a kései nap, s miután eltűnt a fény, a hideg Esthajnalcsillag elkergeti a nyári órákat.”

³⁷ Vö. Witke a zárlat börtönökről szóló sorairól: “The figure looks back to line 25, to Daedalus escaping from his labyrinthine prison. So Umbricius makes his escape from a Rome which is but a prison for the poor.” – WITKE, *i. m.*, 134.

³⁸ Verg. *E.* 1, 64–66: *at nos hinc alii sitientis ibimus Afros, / pars Scythiam et rapidum Cretae veniemus Oaxen / et penitus toto divisos orbe Britannos* – „Mi, többiek elmegyünk majd innen a szomszagos afrikaiakhoz, Scythia tájaira és a sebes krétai Oaxeshez megyünk, és az egész világtól teljesen elválasztott britekhez.” Az említett Daedalus szintén idegen földre megy.